

MEGNYITOTT A DANYI-BUTIK*

– DANYI Gábor. *Az írógép és az utazótáska: Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989*. Pécs: Kronosz Könyvkiadó, 2023, 620 lap –

FENYŐ DÁNIEL

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola
doktorandusz

Email: fenyoda@gmail.com

ORCID 0009 0003 9887 3538

■ Danyi Gábor monográfiájában a magyarországi szamizdat történetének feltérképezésére vállalkozott. Amilyen egyszerűen összefoglalható a könyv alapvető célkitűzése, legalább annyira összetett a problémakör, amit magában rejt. A magyar szamizdat története ugyanis összefonódott a Kádár-rendszer másként gondolkodóinak történetével, beleértve az alternatív, avantgárd művészeti csoportosulásokat és a rendszerváltás szellemi-politikai mozgásait előkészítő ellenzéki-értelmiségi szereplőket. Ezen túlmenően kiemelt szerepet játszott a transzkulturális hálózatok kialakulásában, legyen az a szovjet befolyás alatt álló kelet-európai államok közötti ellenőrizetlen információáramlás vagy a két hidegháborús tömb kulturális kölcsönhatásai. A szamizdat lényegében olyan kukucskalólyuk, amelyen keresztül kileshetővé válnak a huszadik század második felének alulról szerveződő társadalmi-kulturális-politikai folyamatai. Van tehát egy kiemelkedően releváns téma, amely azonban óriási kiterjedéssel bír. Rengeteg forrás lelhető fel: magán- és közarchívumok anyagai, levéltári dokumentumok, állambiztonsági jelentések, videó- és hangfelvételek, visszaemlékezések – a forrásbőséget mi sem bizonyítja jobban, minthogy Danyi könyvének terjedelmes függelékében húsz oldal csak az általa kutatott archív tételeket sorolja. Mindemellett a szamizdat mint médium olyan határhelyzetben áll, amely interdiszciplináris megközelítést igényel: gazdaság-, politika- és társadalomtörténeti kutatásokra, továbbá szociológiai és médiatudományi vizsgálódásokra van szükség. Azon túlmenően tehát, hogy rengeteg, egymást részben fedő, kiegészítő ismeret elsajátítására van szükség, a különféle tudományterületek eltérő nyelv- és fogalomhasználata párhuzamos szótárak kialakulását is jelenti. Olyan kiterjedt témáról van szó, amelyről átfogó módon csak úgy lehetséges beszélni, ha a kutató

* Az EKÖP-25-3-II-PTE-710 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium, Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az EKÖP-25-3-II kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programnak a finanszírozásában valósult meg.

markáns és jól körvonalazható perspektívát alakít ki, amellyel átláthatóvá és elbeszélhetővé teszi e szerteágazó történetet. Danyi Gábornak ez sikerült.

Az *Írógép és utazótáska* módszertana elsősorban a kultúratudomány mediális fordulata és az új anyagikultúra-kutatások által inspirálódott. Hivatkozásai között megtaláljuk többek között Friedrich A. Kittler kultúrtechnikáját, Bruno Latour cselekvőhálózat-elméletét és a *Replika* materiális fordulattal foglalkozó különszámát.¹ Mindezek szerencsésen kiegészülnek más diszciplínákból származó – szemiológiai, társadalomtörténeti, új gazdaságtörténeti, szociológiai és antropológiai – metodikákkal is. Az általánosságban elmondható, hogy Danyi kreatívan kezeli a különböző, egymástól olykor távol álló elméleti kereteket. Olyan kiegészítő eszközök számára, amelyekkel egyszerre több helyről világíthatja meg tárgyát. Minthogy monográfiáról van szó, amely az önálló vélemény megfogalmazása mellett áttekintő és szintetizáló feladatot is ellát, így részletesen tárgyalja a szamizdatkutatás főbb irányait és a velük érintkező fogalmakat, amelyekből a szamizdat körüli diskurzus történetisége is kirajzolódik. Amíg korábban a szamizdatról való gondolkodás fő szempontja a szólásszabadságért vívott küzdelem és a represszív hatalommal való szembenállás volt, a kurrens kutatások a morális-politikai szempontok helyett a mediális meghatározottságára és a korabeli nemzetközi hálózatépítésben játszott szerepére fókuszálnak. Danyi könyve is így tesz: nagy hangsúlyt fektet a szamizdat materiális-mediális, gazdasági és jogi kereteire, illetve a szamizdat köré épülő kulturális gyakorlatoknak, a terjesztésnek, előállításnak és befogadásnak a sajátosságaira. Ahogy a könyv bevezetőjében írja: „Jelen munka arra tesz kísérletet, hogy a szamizdatot ne csupán a cenzúrázatlan gondolatok pusztá hordozójaként, az engedélyezetlen szövegprodukciónak technikájaként gondolja el, hanem olyan konstellációként, amely a technikai apparátus mellett kritikai diskurzusokból és az ezeket összefogó innovatív praxisokból áll.” (10.)

Minimális tudás mellett miként is képzelhető el a szamizdat epifániája? Én elsőre biztosan a szeszű orkánkabát alatt rejtegetett ütött-kopott táskára gondolok, benne tintás ujjbegyekről maszatos, nehezen olvasható gépiratokkal. Ehhez a képhez hozzátartoznak az illegalitás, a cenzúrázatlanság és a hivatalos kiadatatlanság képzetei. Az *írógép és az utazótáska* első fejezete éppen ezt a kissé elnagyolt meghatározást árnyalja, bemutatva a szamizdat mediális sokszínűségét és a nyilvánosságbeli státuszának változékonyságát. A hagyományosabb, papíralapú szamizdatok mellett megismerkedhetünk például az elsősorban Szovjetunióban elterjedt röntgenizdattal, amely „a hanghordozóvá átalakított, nem ritkán kórházakban már használt, és így a paciensekről készült felvételeket mutató röntgenlemezeket jelentette, amelyeken általában nyugati tánczenét” rögzítettek. E különös, ám kétségkívül találékony – és valójában Magyarországon sem teljesen ismeretlen² – megoldás

¹ „Tárgyéletrajz” különszám: *Replika* 63 (2008).

² SZABÓ Ferenc János, „»Saját hangja vigye haza!«: Magáncélú hanglemezkészítés Magyarországon 1950 előtt”, *Magyar Zene* 60, 2. sz. (2022): 160–180.

helyett a huszadik század második felében a klasszikus értelemben vett szamizdat mellett három másik típus terjedt el magyar kontextusban: a magnókazettára vett hanganyagok (magnitizdat), az országhatáron kívül megjelentetett, majd onnan visszacsempészett tamizdatok, valamint a másodlagos szamizdatok széles köre, amely anyagok eredetileg nem szamizdatnak készültek (például hivatalosan megrendelt kutatások, korábban legálisan kinyomtatott szépirodalmi anyagok), ugyanakkor az állampárt különböző okokból igyekezett elzárni azokat a nyilvánosság elől. Danyi könyvében e heterogenitás miatt a szamizdat gyenge meghatározását követi: társadalmi gyakorlatok konstellációjaként tekint rá, amelynek illegálitása, cenzúrázatlansága sem valamiféle inherens tulajdonsága, hanem az államhatalom represszív gyakorlatainak és a kiadványt létrehozó személy önértelmezésének függvénye. A másik kiemelendő meglátás – és erre még vissza kell térni – a szamizdat szemantikai bizonytalansága: olyan anyagokkal van dolgunk, amelyeknek külső hordozója a rossz minőségű alapanyag és az előállítás során keletkező egyéb hibák miatt megnehezíti az olvashatóságot, ennek ellenére a szamizdatokat gyakorta dogmatikus, fetisizált befogadás jellemezte, az olvasó valamiféle idealizált, reflektálatlanul elfogadott igazságot társított hozzá. (29–34.)

Az írógép és az utazótáska első két fejezete (*Mi is a szamizdat?; Hogyan kutassunk szamizdatot?*) a fentebb ismertetett módszertani dilemmákat járja körül. A magyar szamizdattal mint történeti képződménnyel Danyi a harmadik fejezettől (*A szamizdat késői elterjedése Magyarországon*) kezdve foglalkozik. Magyarországon a szamizdat a hetvenes években terjedt el, ellentétben például Csehszlovákiával vagy a Szovjetunióval, ahol már az ötvenes évektől jelentősebb mennyiségben volt jelen. Ezt a megkésettiséget Danyi egyrészt az '56-os forradalom utáni megtorlásokkal és az azt követő társadalmi konszolidációval magyarázza, amelyek visszavetették az ellenzéki kezdeményezéseket. A hatvanas évek enyhébb közléspolitikájának köszönhetően a *Nagyvilág* folyóirat vagy az Európa Kiadó *Modern Könyvtár* sorozata a nyugati kulturális termékek mérsékelt beáramlását tette lehetővé, míg a nyugati emigráció körében alakuló lapok az országhatáron belüli kritikusabb folyóirat-kezdeményezéseket helyettesítették. Danyi szerint a szamizdat hetvenes évekbeli elterjedése generációs kérdésként is értelmezhető: az ötvenhat után felnövő fiatalok a hetvenes években egzisztenciális nehézségekkel szembesülve, valamint a megtorlások emlékének halványulásával már kevésbé voltak hajlandók a nyilvánosság túlságosan szűkre szabott keretei között berendezkedni, vagy a rendszert legitimáló narratívákat maradéktalanul elfogadni. Ennek a diszpozíciónak az érvényességét pedig csak megerősítették a kelet-európai társadalmi mozgalmak, mint a cseh Charta '77 vagy a lengyel Szolidaritás.

*

A kötet leghosszabb része a negyedik fejezet (*A magyar nyelvű szamizdat története*), amely enciklopédiaszerű áttekintését adja a magyar szamizdatoknak. Az alfejezetek tematikusan csoportosítva egyes kiadványok történetét vázolják fel kisebb-nagyobb terjedelemben: betekintést kapunk az ötvenes évektől jelen lévő vallási szamizdatot készítő közösségek működésébe, a börtön- és lágerköltészetbe, a zsidóság és a határon túli magyarság kérdéseivel foglalkozó kezdeményezésekbe, az experimentális művészeti közeg és az ellenzéki értelmiség szamizdatkiadványainak történetébe, valamint utóbbi kör intézményesülési folyamatába. Rengeteg, nagyon különböző státuszú kiadvány kapott helyet: a *Beszélő* valószínűleg a legtöbbek számára ismeretes, ám sok más ritkán hallott, elfeledett dokumentum is említésre kerül – Szőnyi Tamás könyvről írt kritikájában pedig még tovább bővítette a felkutatandó szamizdat-tételeket.³ Danyi figyelme elsősorban a kiadványok előállítási körülményeire, az anyagbeszerzésre, konspirációs technikákra, működési stratégiákra, hálózati kapcsolatokra és az államhatalommal kapcsolatos viszonyra, valamint a megszűnésük okaira fókuszál. A fejezet legmegfelelőbb befogadási módja az enciklopédikusága miatt valószínűleg nem a lineáris olvasás. Ugyanakkor egy ilyen szintetizáló munka érdeme, hogy az egyes részterületek kutatói a szamizdatkiadás tágabb összefüggésrendszerében is elhelyezhetik saját tárgyukat, másfelől pedig egy – akár éppen szakdolgozatát író – egyetemi hallgató számára a bőséges szakirodalmi jegyzetapparátus segíti a további elmélyülést. A szamizdatkiadványok számbavételével különösen heterogén korpusz tárul elénk, Danyi azonban rendkívül megfontoltan és előzékenyen olyan átfogóbb alfejezeteket is készített, amelyek kapaszkodót nyújtanak a közös tulajdonságaik elgondolására. Ennek megfelelően jó néhány olyan azonosság érzékelhető, amelyek alapján felrajzolhatók a szamizdatok kulturális gyakorlatainak általános jellemzői.

A fejezet egyik nagy erénye, hogy bemutatja a korszak gazdasági, politikai és jogi folyamatainak hatását a szamizdat alakulására. Különös arányosság figyelhető meg: a szamizdatkészítők technikai tudásának növekedése és a sokszorosító eszközök minőségi javulása párhuzamosan zajlott Magyarország gazdasági színvonalának esésével, ezzel egy időben pedig csökkent az állam részéről a jogi és kultúrpolitikai szigor. Amíg a hetvenes évek elejének szamizdatjai írógépen készültek, a hetvenes évek végén lengyel hatásra megjelent a nagyobb példányszámot eredményező ramkázás, a nyolcvanas években pedig a fénymásológépek elterjedésével – melyben nagy szerepe volt a Soros Alapítvány támogatásának – még kisebb energiabefektetéssel lehetett nagy számban sokszorosítani. Ezen túl a második gazdaság szereplőit a szamizdatkészítés háttországaként érdemes megemlíteni: nyomdai alkalmazottak és gépírók mellékállásként, keresetkiegészítésként az állami gépeken, feketén vállaltak megbízásokat. Ezzel párhuzamosan a jogi környezet is átalakult: amíg a hetvenes években a szamizdat sokszorosítása és terjesztése bűncselekménynek minősült, s ennek megfelelően vonták eljárás alá például 1974-ben Haraszi Miklóst a *Darabbér*

³ SZŐNYEI Tamás, „A szabadság szó nagy sárga enciklopédiája”, *Buksz* 37, 1. sz. (2025): 14–19.

című regényéért, 1983-tól „már csak” maximum 10 000 forintig terjedő, akkor egészen jelentősnek számító pénzbírsággal járó sajtórendészeti szabálysértés volt a büntetés. A komolyabb, nagyobb nyilvánosságot kapó atrocitások helyébe tehát a szamizdatkészítés anyagi ellehetetlenítése lépett. A keretek fokozatos túgulása persze nem az állam önzetlen szívjóságáról tanúskodik.⁴ Danyi alaposan feltárja, hogy a hetvenes évektől a gazdasági színvonal fenntartása érdekében Magyarország mindinkább nyugati hitelek felvételére szorult, amelyekért cserébe az államhatalomnak legalább azt a látszatot kellett kelteni, hogy tiszteletben tartja az 1975-ben általa is aláírt helsinki egyezményt, vele pedig az emberi és alapvető szabadságjogokat.

Kiemelendő, hogy Danyi nemzetközi kontextusba ágyazza a szamizdatok történetét. A második nyilvánosság intézményesülése nem jöhetett volna létre egyfelől a Lengyelországból importált ellenzéki stratégiák, a legalizmus, a nyíltságosság és a párhuzamos intézmények kialakításának programja vagy éppen a ramkázás sokszorosító technikája nélkül. A lengyel minta mellett azonban legalább olyan fontosak voltak a nyugat-európai kapcsolatok. Danyi gyakran emlegeti könyvében, hogy a nyilvánosság védelmi funkcióval bírt, az állam által elkövetett jogtalanságokról szóló híradások megakadályozták, hogy ismertebb személyek ellen az államhatalom közfelháborodásra okot adó, túlkapásként értékelhető eljárást foganatosítson. Ritka kivételeken kívül, mint amilyen az ifjabb Rajk László személye, kevésbé a magyarországi nyilvánosság látta el ezt a védelmi funkciót. Sokkal inkább a Nyugat, amely a gazdasági ereje miatt nyomást tudott gyakorolni a tőle függő államra. A hazai jogtalanságok közvetítésben jelentős szerepet játszott a nyugati magyar emigráció. Ennek a közösségnek persze más funkciója is volt, az információ újraelosztását is elvégezték. A Szabad Európa Rádió műsorai például a szamizdatoknál tágabb közönséghez jutottak el, ezáltal sokan, akik saját biztonságuk vagy egyéb ok miatt nem juthattak szamizdatokhoz, a rádió lapszemléiből értesülhettek azok tartalmáról. Emellett az emigrációs lapok is újraközölték az országon belül rossz minőségben és kis példányszámban megjelent gépiratokat. Az emigráció fontosságát talán a kötet későbbi, Krassó Györgyről szóló fejezetének statisztikai szemlélteték legjobban: a „Magyar Október” Szabadsajtó által megjelentett kiadványok 46%-a alapult legalább részben az emigrációs nyugati anyagokon, és Krassó 1985-ös emigrációja után ez az arányszám értelemszerűen csak tovább nőtt. (403.)

Danyi leírásából három funkciója körvonalazódik a szamizdatnak. Egyfelől az első nyilvánosság alatti terrén archívumaként működött. Ennek eklatáns példája a Kenedi János által szerkesztett *Profil*, amely az első nyilvánosságból kiszorult szövegeket gyűjtötte össze, köztük például Tar Sándor talán egyik legkiemelkedőbb elbeszélését, a *Tájékoztatót*. A sors különös kegyetlensége, hogy – miként azt Danyi

⁴ Ráadásul ez a nyitás a Szovjetunió pártvezetésén belüli harcokkal szinkronban maga is meg-megtorpant. Az 1981-ben nyílt Rajk-butik egy évig nagyobb probléma nélkül működött, Danyi a fokozott rendőri eljárásokat Jurij Andropov főtitkári kinevezéséhez kötötte, aki a keleti blokk államainak ellenzékével szemben keményebb fellépést szorgalmazott. (226.)

idézi is – Tar önfeljelentőként e dokumentumról beszámolt tartótisztjeinek is. A szamizdat archívumi funkciója mellett tudás- és identitástermelő funkciót is ellátott: számos kísérletet találhatunk a kelet-európai kulturális identitás megalapozására, de léteztek a külhoni magyarsággal, katolicizmussal és a zsidó közösséggel kapcsolatos kiadványok is. Harmadrészt a szamizdat az információ elosztásának és újraelosztásának a fóruma volt. Bár Danyi nem vállalkozik szisztematikus elrendezésére, de a szamizdatok e fejezetből kirajzolódó tematikus csomópontjai (ötvenhat, nemzeti kérdés, egyházi közösségek, környezetvédelem, jogállamiság, gazdaság stb.) kirajzolják a Kádár-korszak nyilvános megszólalási lehetőségeinek határait is,⁵ ezek a kiadványok pedig e határ áthágásával az állam információs monopóliumát igyekeztek megtörni.

*

Kétségtől az ötödik fejezet (*Szamizdatpraxisok*) a kötet legkiemelkedőbb része. Három tanulmány kapott itt helyet, amelyek mélyfúrásokat végeznek az addig történelmi minuciózusággal részletezett folyamatokon. Az első tanulmány az 1972 és 1973 között öt számot megélt *Szétfolyóirat* terjesztési logikáját mutatja be az ajándékozás antropológiai modelljének felhasználásával. A *Szétfolyóirat* sajátossága, hogy olvasóiknak a lap szabályrendszere alapján szerkesztőként is fel kellett lépniük. Saját ízlésük és elképzelésük szerint módosíthatták a kötet tartalmát, majd az általuk szerkesztett változatot egy-egy példányban továbbítani kellett öt embernek, akik aztán a maguk által szerkesztett változatot újra öt-öt embernek küldik el – és így tovább. Ez a láncszerű minta egyébként visszatérő gondolkodási forma az underground művészeti szcénában, lehet például utalni Erdély Miklós szolidaritási akciójára.⁶ Danyi elemzése során transznacionális perspektívát alkalmaz, amikor az ajándékozás leírásakor Ann Komaromi szamizdatról szóló munkáiban is használt maussi koncepcióra támaszkodik. Marcel Mauss antropológus szerint az indonéz szigetvilágban az ajándékozás központi fogalma az úgynevezett „hau”, amely volta-képp a tárgyak lelkét jelenti. Ez az elgondolás egyfelől alkalmat ad arra, hogy az ajándékozó szubjektumok helyett maga az ajándék és annak hálózatot létrehozó működése kerüljön a fókuszba. Olykor nekem mégis úgy tűnik, hogy Danyi kissé

⁵ A szamizdat lapok tartalmi elemzésére ad ajánlatot Bozóki András, *Gördülő rendszerváltás: Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon (1977–1994)* (Budapest: L'Harmattan–Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019), 100–110.

⁶ „Az öldöklés logikája szerint, ha mindenki átlagban két embert öl meg, 32 lépésben az egész emberiség kipusztítható, tekintve, hogy egy ember kétszer nem ölhető meg. [...] Ha mindenki csak két embert jelöl meg minden intézményes és kommunikációs eszköz mellőzésével, a világon rövid idő alatt mindenki értesíthető, és az emberek közösen képesek védekezni. A szolidaritás szírinaprobája egy adott időpontban végigfut a világon.” Idézi Szóke Annamária, „»Titok a jövő jelenléte«: Tudomány a művészet határain belül Erdély Miklós művészetében”, *Ponticulus Hungaricus* 11, 3. sz. (2007), https://www.ponticulus.hu/rovatok/hidverok/erdely_miklos.html#gsc.tab=0.

túlzásba esik, amikor például azt írja: „a *Szétfolyóirat* szubjektuma nem az azt kézhez kapó *olvasó-szerkesztő* volt, hanem az interiorizált *hau* elvén alapuló mediális forma maga, amely működés módjának érvényesítéséhez kiegészítő apparátusként vette igénybe az *olvasó-szerkesztő* gépelést végző ujjait és szelektáló esztétikai ízlését.” (339.) A transznacionális perspektíva vakfoltja jelentkezik itt, amely a *Szétfolyóirat*ot leválasztja saját létrejöttének kontextusáról, és a szamizdatok általánosabb modelljét alkalmazza rá. Ezt a szemléletet kiválóan kiegészíthette volna az underground művészeti kör belső szabályrendszerére való figyelem, amelyben a legalapvetőbb formai kritériumok is, mint a szerzői név, az autoritás gyanújába keverednek, és éppen ezért jönnek létre a közegben olyan egyenlősítő gesztusok, mint a művészi szubjektum felfüggesztése és felcserélhetősége vagy az eredetiség megkérdőjelezése. A maussi modell azonban rendkívül megvilágító erejűnek bizonyul, amikor azt Danyi ökonómiai kérdésként keretezi újra, és ezzel magyarázza a *Szétfolyóirat* terjesztési modelljének problémáit: „a megajándékozottak többsége olyan adóssággént foghatta fel a kapott művészanyagot, amely kapcsán a csereérték létrehozásához szükséges erőbefektetést [öt példányban, kézzel készítse el a következő számot – F. D.] aránytalanak érezte.” (339.)

Az írógép és az utazótáska csúcspontja minden bizonnyal a nyolcvanas években működő „Magyar Október” Kiadóról szóló fejezet, amely nagyjából száz oldalával a kiadót irányító Krassó György kismonográfiájaként is megállná a helyét. Danyi ebben a kiadó működését mutatja be részletesen, de egy hosszú lábjegyzetben sikerrel azonosítja a Krassó kiadásában megjelent 1984 (George Orwell) fordítóját is: Kálmán György Antalt (1948–2009). (386.) A tanulmány legizgalmasabb részei Krassó gondolkodás módjának és identitásformáinak feltérképezésére vállalkoznak. Danyi a bagdadi tolvaj, a kentaur, majd a filozófus könyvkereskedő metaforái alapján írja le Krassó személyiségét, amely változatok mögött egy fontos felismerés húzódik. Krassót 1956-ban börtönbe zárták, identitásának meghatározó eleme azonban mégsem az áldozatiság lett. Önmagára sokkal inkább tettesként tekintett, így Danyi szerint Krassó gondolkodását és emlékezetét a bebörtönzés okozta traumatikus tapasztalatok helyett az ellenállás euforikus, cselekvésre ösztönző élménye határozta meg.

A Krassó-fejezet azért is fontos, mert itt mutatkozik meg a maga plaszticitásában a különféle szamizdatkiadók közötti gazdasági versengés. A szamizdatok intézményesülése előtt a kiadványok vásárlási értéke egyenlő volt a bekerülési értékkel, de az intézményi működés fenntartása érdekében mind Krassónak, mind Demszky Gábornak az AB Független Kiadóval már profitot kellett termelnie. Így szamizdatként jól időzített módon kellett nagyobb érdeklődésre számot tartó bestsellereket is kiadni – köztük Orwell regényeit, Faludy György *Pokolbéli víg napjaim* című regényét vagy Pound *Cantóit* –, és az előállítás árának ötszöröséért (!) árulni. A szamizdatkiadók egymás konkurenciájaként működtek, ahogy azt a „Lidi” fedőnevű ügynök leírja: „[Krassó] kihasználta az egyszeri alkalmakat is: szamizdatokkal érkezett a [...] házibulira is, ahol este tizenegy óra után a büféasztalon kezdte el árulni a szamizda-

tokat, miközben Demszky Gábor emberről emberre járva értékesítette az *AB Hírmondó* 5. számának több tucat számát.” (423.) A piaci logikát működtető versengést azonban rendszeresen keresztülhúzta az államszocializmuson belüli együttműködés kényszere⁷ – bizonyos kiadványokat Nagy Jenő ABC Független Könyvkiadójával közösen publikáltak, elosztva egymás között a részfeladatokat. Danyi Clifford Geertz nyomán e felemás gazdasági működést bazári jellegűként határozza meg, amelyben az egyes áruk a vásárlási értéküket az alkudozás folyamatában nyerik el. Ami ennél is lényegesebb – és ez már átvezet a fejezet zárótanulmányához –, hogy az alkudozás funkciója nem csupán az ár meghatározását érintette, hanem az eladó–vevő közti bizalom megeremtelésére is szolgált e legalitását tekintve kétes helyzetben.

Azt gondolom, Danyi kötetének legnagyobb érdeme, hogy a rámutat a szamizdat és a bizalom bonyolult viszonyára. A szamizdatot „materiális skizofrénia” és „szemiotikai hasadás” jellemzi, amely annyit tesz, hogy a szöveg tartalmi-esztétikai értéke egy értéktelen és romlandó anyagi hordozóba van zárva. Egy ilyen kétes kulcsínű kiadvány nyilvánvalóan bizalmatlanságot ébreszthet a befogadóban a tartalommal szemben. Danyi ugyan erről közvetlenül nem beszél, de a könyv bizonyos pontjaiból kiviláglik, hogy a befogadó bizalmának elnyeréséhez, ahhoz, hogy a rossz minőségű hordozó ellenére a benne szereplő ismereteket hitelesnek értékelje, milyen stratégiákra volt szükség a szamizdatkészítők oldaláról. Mindez a Szabad Európa Rádió ’56-os emlékműsorainak és az állam 1986-ban szervezett ’56-os megemlékezésének összehasonlításában rajzolódik ki leginkább. Danyi nagyon helyesen megjegyzi, hogy 1956 emlékezete egyfajta csatatér volt az állampárt és a másként gondolkodók között. Ebből is fakadhat, hogy 1956 archív anyagainak gyűjtése kiemelt szerepet kapott az ’56-os részvétele miatt bebörtönzött Krassónál is, de a *Beszélő* ugyancsak filológiai igényességgel közelített a múlt feltárásához.⁸

Az emlékezetért folyó harc hangsúlyosan hitelességi kérdés, amelynek áthidalására – minthogy erre más-más okokból mindegyiknek szüksége volt – eltérő módot talált az állampárt és a SZER. A hivatalos emlékezetformálás eszközeként Danyi a *Velünk élő történelem* című sorozatot mutatja be 1986-ból, amely az ellenforradalmi narratíva létrehozásában és fenntartásában volt érdekelt. A sorozat a történész szakértők elbeszélését helyezi fókuszba, és hangsúlyozza az egyedi, személyes élmény esetlegességét. Ezt az esetlegességet egyébként a sorozat remekül alá is támasztja, Danyi elemzéséből úgy tűnik, a meghallgatott tanúk rendre nem emlékeznek, pontosan milyen apropója is volt annak, hogy az utcán vonultak. A sorozat nem tett mást, minthogy elismételte a Kádár-féle alkut: a rendszer kétes legitimációján való felülemelkedésért cserébe az állam kiszámítható életszínvonalat ajánl fel a társadalomnak. Hogy a *Velünk élő történelem* ezt az alkut – a Danyi által idézett korabeli

⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a pragmatikus cselekvések tárgyalása mellett Danyi önálló részt szentel Krassó pénzhez való viszonyának, amely nemcsak tanulságos, de egészen megkapó észrevételekkel szolgál a lottózás és lóversenyekre fogadás társadalmi jelentőségével kapcsolatban. (435–438.)

⁸ KÁLMÁN C. György, „A szamizdat *Beszélő*”, *Holmi* 5, 8. sz. (1993): 1166–1170.

kritikák szerint – mégsem tudta megújítani sikerrel, annak oka, hogy az állam az egyre romló gazdasági körülmények miatt már nem tudta a korábbi mértékben biztosítani a stabilitást.

A SZER a hivatalos emlékezeti aktusokkal ellentétes módon járt el. '56-os emlékműsorainak alapját azok az archív felvételek adták, amelyek a rádió saját adásaiból és a forradalom idején más-más csatornákról befogott anyagokból álltak össze. Emellett a rádió lehetőséget adott arra, hogy a hallgatók megosszák személyes emlényeiket, ezáltal számukra úgy tűnhetett, egy nagyon is élő emlékezetközösség részévé váltak. A megemlékezés hitelessége emellett a befogadás körülményeiből is fakadt. Az emlékműsorokban felhasznált archív hangdokumentumok rossz minősége ugyanis is a befogadókat az állampárt által korábban zavart rádióadásokra emlékeztette. Voltaképpen itt egy fordított hitelességi működésről van szó: ha államilag megakadályozandónak és tiltottnak lett valami nyilvánítva, a befogadók számára biztos jele volt ez annak, hogy e tiltott, a csempészáru édességét ígérő dolog megismerésével őszintébb, hitelesebb ismeretekre és élményekre tehetnek szert. Hasonló történt a *Teenager Party* című műsorral is, amelynek népszerűsége éppen akkor ugrott meg igazán, amikor annak lejáratására 1967-ben propagandafilmet készítettek. (90.) Danyi elbeszélése alapján a SZER emlékezetközösség-alkító tevékenysége kétségkívül sikertörténet, ugyanakkor érdekes kérdés, hogy ez a kitekert helyzet mennyiben járult hozzá a későbbiekben ahhoz, hogy generációk sorába mélyen beivódjon a hivatalos intézményekkel és diskurzusrendekkel szembeni kételkedés.

*

Az eddig íródott kritikák rendre kiemelik Danyi könyvének jelentőségét, olyan alapkutatóként mutatva be azt, amely meghatározó a maga tudományterületén.⁹ Ebben én sem kételkedem, fontosságát az is mutatja, hogy már most sokat hivatkozott szakirodalommá vált. Ugyanakkor éppen egy ilyen jelentőségteljesnek mondott, és vélhetően széles körben hasznosítható munka esetében különösen fontos, hogy az olvasó megismerje azokat a pontokat, amelyek a kötetben kiegészítésre szorulnak. Tekintve, hogy saját kutatási területem miatt inkább az experimentális művészeti mezőre vonatkozó tudok biztosabb állításokat tenni, kétségeim és kiegészítő megjegyzéseim is elsősorban a kötetnek erre az aspektusára vonatkoznak.

Ahogy korábban kifejtettem, Danyi a szamizdata nem normatív definíciót alkalmaz, helyette egyfajta gyenge meghatározását adja, amely teret enged a szamizdat körüli „fenomenológiai káosznak”. Mindaz, amire 1956 és 1989 között szamizdatként tekinthetünk, eltérő kontextussal, használati szokásokkal, tehát igen elmosódó ha-

⁹ PAPP Zoltán, „»Szovjethatalom mínusz villamosítás«, *Alföld* 75, 7. sz. (2024): 106–112. Kiss Ágnes, „A szamizdat arcai”, *Regio* 32, 2. sz. (2024): 220–231, <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v32i2.220>. HERCZOG Noémi, „Szendvics és képzőművészet”, *Élet és Irodalom*, 2024. február 23, <https://www.es.hu/cikk/2024-02-23/herczog-noemi/szendvics-es-kepzelero.html>.

tárokkal bíró kiadványok egyvelege. Mintaként rajzolódik ki a kötetben, hogy egyes kiadványok akkor váltak ellenőrizendő, az államérdeket sértő szamizdatokká, amikor a Szabad Európa Rádió vagy más nyugat-európai emigráns lap azok ismertetésére vállalkozott – ez történt a *Beszélővel* és a *Szétfolyóírral* is. Danyi tehát a szamizdat fogalmának tárgyalásakor felhívja a figyelmet annak homályos határaitra, ez a kritikus figyelem azonban néhol mintha egy-egy pillanatra kihagyna. Szentjóby Tamás *Étlapját* például – Amy Brouillette-hez és Bényi Csillához hasonlóan¹⁰ – Danyi egypéldányos folyóiratként határozta meg. (137.) Ez az *Étlap* Szentjóby elbeszélésében így hangzik: „Itt jegyzem meg, hogy az első, saját szamizdat lapom, 1966-ban, a Hungária étlapja volt: ha lap, hát legyen étlap – ezt csak nem zúzzák be, nem is én írtam, készétel – ha meg mégis bezúzzák, hát az lesz csak az igazi readymade fasírt –, [...] csak annyit módosítottam az eredetin, hogy a szocialista realizmusban is érvényes pitagóreuszi aranymetszéspontban egy sorral eltoltam a magyarral párhuzamos francia fordítást, így az idegennyelvű olvasók megtanulhatták, hogy például a pörkölt franciául gulyásleves – ma már a világon mindenki így tudja párhuzamosan.”¹¹ Attól tartok, a szamizdat és az egypéldányos folyóirat fogalma itt ugyanazon a szemantikai csúsztatáson megy keresztül, mint amit a menüsor francia nyelvű megfelelője is elszenved. Az *Étlap* és az attól elválaszthatatlan elbeszélés valójában egy dadaista akció vagy talált tárgy, amely szemiotikai csapdahelyzetet állít elő a ma kutatói számára csakúgy, mint a korabeli joviális külföldi turisták számára.

Az a sejtésem, hogy valami hasonló, utólagos visszavetítés történik Háy János Narancsszív-szonettek projektje kapcsán is. Danyi bemutatja, hogy ebben a magánkiadású könyvsorozatban 1985 és 1992 között összesen hat szépirodalmi kötet jelent meg. A rendszerváltás előtt a kiadványokat konspirációs úton állították elő, kisebb szívességekért cserébe összegyűjtötték a szükséges anyagokat, majd Háy egy szítanyomó kisiparos műhelyében dolgozó barátja segítségével, az ottani gépeket feketén használva, elkészítették a köteteket. Danyi megjegyzi, a Narancsszív-szonett füzetek kuriózumnak tekinthetők, mivel azok indulásakor az első nyilvánosságbeli *Alföld*-ben is jelent meg róluk kritika, sőt kis keresés után kiderül: a KISZ KB EFTT által kiadott *EF-lapok* is recenzálta (igaz, a cikk alcímében „Háy János” szonettjeiről van szó), az ELTE *Egyetemi Lapok* című kiadványa pedig „a Narancsszív-szonett kötetek szerzőinek verseiből” közölt összeállítást.¹² Mindez egyfelől arra mutat rá,

¹⁰ Amy BROUILLETTE, *Remapping Samizdat: Underground publishing and the Hungarian Avant-Garde, 1966 to 1975* (Budapest: Central European University Department of History, 2009), 49–50. BÉNYI Csilla, „Egy underground lap a hetvenes évekből: a *Szétfolyóírral*”, in HAVASRÉTI József és SZIJÁRTÓ Zsolt szerk., *Reflexió(k) vagy „mélyfúrások”? A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után*, 187–201 (Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008), 189.

¹¹ ST. Turba [Szentjóby] Tamás, *FIKA – BOGEY* (Budapest: Ludwig Múzeum–Kortárs Képzőművészeti Múzeum, 2013), 11.

¹² KERESZTURY Tibor, „A fiatalabb nemzedék körvonalai”, *Alföld* 39, 1. sz. (1988): 92–94. DISSZIÁN Gergely, „A kísérleti nyúl”, *EF-lapok* 3, 4. sz. (1986): 32. KURDI Imre és ZIPIRNOVSZKY Kornél szerk., „A Toll: Egyetemi Alkotók Oldala”, *Egyetemi Lapok*, 26, 18. sz. (1986): o. n. [11.]

hogy időtől és tértől (főváros–vidék) függően mennyire eltérő kockázatokkal kellett számolni a különböző szamizdatkiadványok esetében. Másrészt még inkább felhívja a figyelmet a szamizdat fogalmának elmosódó határaitra, hiszen bár utólag Háy Szirák Péterrel beszélgetve a füzeteket szamizdatként határozta meg,¹³ kérdés marad, hogy mennyiben tekintették azokat a maguk idejében is annak. Annyi biztos, hogy Keresztury Tibor a füzeteket – az *EF-lapok*ban megjelent ismertető szerzőjéhez hasonlóan – a magánkiadványok sorába illesztette, azokkal kapcsolatban pedig nem illegálisukat problematizálta, hanem azt, hogy a magánkiadványok tömeges elterjedésével az irodalomba betörni látszik az „üzleti érdekorientáció” és a „regionális dilettantizmus” – ez alóli üde kivételnek tekintette a Narancsszív-szonett füzeteket.

Az egyik – engem leginkább foglalkoztató – kérdése a kötetnek a demokratikus ellenzék és az underground művészeti mező közti kapcsolat mibenléte. Tekintve, hogy Danyi könyvének fókuszában a szamizdat átfogó története áll, értelemszerűen nem várható el, hogy e két csoportosulás esztétikai és politikai gondolkodásának mélyreható összehasonlító elemzését végezze el. Ugyanakkor ez a viszony különösen neuralgikus pontja a második nyilvánosságról való beszédnek, ahogy azt jelzi a kérdés körül a kilencvenes években kialakult, indulatoktól sem mentes vita György Péter és Tábor Ádám között.¹⁴ Az iménti két szerző közti konfliktus azon alapult, hogy bár jórészt ugyanannak a tényanyagának a birtokában voltak, mivel máshonnan közelítettek a kapcsolat jellegéhez, ítéletük is eltérő lett. Tábor Ádám elsősorban szociológiai, történeti kategóriaként tekintett a kapcsolatra: a szellemi kölcsönhatások meglétét e csoportok egyes tagjai közötti személyes viszonyokhoz kötötte. Ezzel szemben György Péter elismerte a személyes kapcsolatok létezését, ugyanakkor jelentős esztétikai és politikai különbségeket feltételezett. Fennáll tehát a kérdés, a demokratikus ellenzék és a progresszív művészeti mező között milyen mélységében jöttek létre szellemi kapcsolódások? Danyi könyvének ebben a rövid fejezetében mintha Tábor Ádám elképzeléséhez közelítene. Najmányi Lászlót, Haraszi Miklóst, Kőszeg Ferencet és Beke Lászlót idézve mutat rá arra, hogy a neoavantgárd művészeti praxisok a demokratikus ellenzék szerveződése valamiféle előzményeinek tekinthetők, emellett pedig megemlíti azokat a színtereket (Erdély Miklós és Maurer Dóra művészeti képzéseit, Halász Péter színházát és az underground koncerteket), amelyeken e két csoport tagjai osztoztak. Emellett különösen fontos, hogy Danyi bemutatja, a neoavantgárd alakjai, például Galántai György vagy épp Szentjóby Tamás, részt vettek a demokratikus ellenzék munkájának konspirációs fázisában, akár a terjesztésben, akár a technikai háttértudás közvetítésében vállaltak szerepet.

¹³ HÁY János és SZIRÁK Péter, „Látni azt, hogy hol vagy”, *Alföld* 69, 8. sz. (2018): 53–63, 59.

¹⁴ GYÖRGY Péter, „Avantgárd az Aczél-korszakban: Föld alatt, föld felett”, *Magyar Napló* 2, 8. sz. (1990): 13., és TÁBOR Ádám, „Az agresszor válaszol”, *Magyar Napló* 2, 14. sz. (1990): 2. GYÖRGY Péter, „Ugyanarról még egyszer”, *Magyar Napló* 2, 14. sz. (1990): 2.

És persze lehetne még számos szöveghelyet idézni a kölcsönös szimpátia jegyében.¹⁵ Valóban, a neoavantgárd és a demokratikus ellenzék közötti kapcsolat ilyen is volt.

A kapcsolat megléte önmagán túl azonban keveset mond ezeknek az egyébként is igen heterogén csoportosulásoknak az esztétikai és politikai jellegzetességeiről. Érdeemes lett volna a Bekétől idézett állítást, miszerint „az 1970-es évek egész avantgárd művészetének az volt a művészetén túlmutató jelentősége, hogy a kifejezőeszközök konceptuális-mediális önvizsgálatával előkészítette 1989–90 társadalmi-politikai fordulatát – pontosabban ennek nyelvi-kommunikációs rendszerét” (187), néhány kritikus megjegyzéssel ellátni. A demokratikus ellenzék és az értelmiség körében mintha inkább éppen ennek ellenkezőjéről lenne szó. Ha Bekének igaza lett volna, akkor például a *Holmiban*, amelyre mégiscsak tekinthetünk a rendszerváltó értelmiség irodalmi kanonizáló helyének, Erdély Miklós életműve vált volna kitüntetett ponttá, nem pedig az avantgárdtól idegenkedő Petri Györgyé. Bár lehet azt is mondani, hogy Radnóti Sándor jelen volt a underground művészettel foglalkozó *Aktuális Levélben*,¹⁶ hiszen a lap közölte a Beke Lászlóval folytatott levelezését, az ottani megnyilvánulásai inkább az avantgárdtól való távolságtartást jelzik, és nincs ez másként a visszaemlékezéseiben sem.¹⁷ E két közeg között egyrészt volt valamiféle operatív kapcsolat tehát, amennyiben az underground művészek a demokratikus ellenzék és értelmiség számára a terjesztés és sokszorosítás technikai tudását és feltételeit biztosították. Ugyanakkor két egymástól egészen távol álló esztétikai gondolkodás nyilvánul meg. Az egyik oldalon egzaltált, a józnlést és alapvető civilizációs korlátokat áthágó radikális művészet van, amely provokativitásával, utópikusságával vagy éppen tüntető apolitikusságával váltott ki irritációt a demokratikus ellenzék körében, míg az underground művészek számára a realista kódok mentén kidolgozott irodalmi nyelv, valamint pragmatikus politikai gondolkodás tűnhetett túlságosan szögletesnek.

Utolsó megjegyzésem a választott módszertanra vonatkozik. Nehéz eldönteni, hogy a magyarországi szamizdat történetét mennyire tartja Danyi véglegesen lezárt történeti korszaknak. Találunk olyan passzust a könyvben, amely a szamizdattal foglalkozást etikai-morális kötelezettségként mutatja be. A szamizdat és az ellenállás kérdéséről szólva azt írja: „E kérdésre persze legyinteni is lehetne – de ha így teszünk, mi garantálja, hogy nem fogjuk összemosni az államszocializmus terhes emlékezetében a valós kockázatvállalókat az utólagos szabadságharcosokkal?” (75.) Ugyanakkor Danyi rendkívül tartózkodónak bizonyul az általa leírt jelenségek politikai

¹⁵ Különösen igaz ez Rajk László posztumusz megjelent életútinterjújára. RAJK László, *A tér tágassága* (Budapest: Magvető Kiadó, 2019).

¹⁶ Vö. KÜRTI Emese: „»Ne kérdezz, válaszolj!«: Az *Aktuális Levél* szerepe és módszertana a nyolcvanas évek magyarországi kultúrájában”, *Enigma* 26, 99. sz. (2020): 22–35, 34.

¹⁷ JÁNOSY Lajos, FEHÉR Renátó és NAGY Gabriella, „Komolyan vettem az íróasztalom: Nagyvizit Radnóti Sándornál”, in RADNÓTI Sándor, *Sosem fogok memoárt írni*, 7–48 (Budapest: Magvető Kiadó, 2019), 24–25.

sajátosságainak az elemzésével szemben. „Ha a szamizdatot a szólásszabadság formájának tekintjük, akkor nem csupán adott technikaként érdemes elgondolnunk, hanem olyan konstellációként, amely a technika mellett kritikai diskurzusokból és az ezeket összefogó innovatív praxisokból áll” (80) – írja. Mégis, a tárgyéletrajzi és relációesztétikai perspektíva alkalmazása miatt mintha kevesebbet ismernénk meg a szamizdatokban megjelenő kritikai diskurzusokból. Pedig a szamizdat tudástermelése, a szocializmus mindennapjain túlmutató gondolkodás megalapozása, annak diskurzusrendjét átszakító, alternatív politikai nyelv kidolgozása olyan stratégiákat és gondolkodási-retorikai mintákat jelent, amelyek minden bizonnyal a mai politikai gondolkodás különböző szótárait sem hagyták érintetlenül. A rendszerváltás időszakában mutatta meg, hogy ami az államszocializmus alatt, annak hathatós nyomása miatt többé-kevésbé homogén ellenzéki-értelmiségi közegnek tűnt, milyen heterogén is volt valójában. A szamizdatok diszkurzív-tartalmi elemzése talán kirajzolhatta volna ezeket a törésvonalakat.

Számos olyan további kérdés is fennáll, amelyeket Danyi csak felvillant, de megválaszolatlanul hagy. Csak néhány példa. [1.] Danyi egy szovjet szamizdatokkal foglalkozó kutatás kapcsán felveti, hogy a második nyilvánosság beszédmódjai és szótárai nagyban függtek az első nyilvánosság diszkurzív szabályaitól (77), ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy ez miként képzelhető el a magyar szamizdat esetében. [2.] A *Beszélő* elosztóhálózatának elemzésekor Danyi megjegyzi, hogy a lap vidéki városokba is eljutott, a terjesztés azonban a budapesti nyíltabb megoldással szemben nem ritkán konspirációs úton folyt. Ilyen hely volt Dunapataj, amelyről azt olvashatjuk: „Mindez arra utal, hogy a kádárizmusban is léteztek olyan kisvilágok, amelyek lokális kulturális normái nagyban eltérhettek a fősodortól” (240). Ennek fényében kérdés marad, hogy a szamizdat transznacionális és fővárosi fókuszú megközelítését miként egészítené ki a vidéki települések nyilvánosságszerkezetének vizsgálata? [3.] Ha a szamizdat nemzetközi befogadásáról elmondható, hogy egyfajta dogmatikusság, fetisizálódás jellemezte, akkor ez az attitűd hogyan érvényesült a magyar viszonylatokban? [4.] Többször előkerül a könyvben, hogy a szamizdatok szűk, behatárolt olvasóközönséghez értek el, ennek megfelelően érdemes elgondolkozni azon is, hogy a többségi társadalom milyen képzetekkel rendelkezett a szamizdatokról? Hogy ezek a kérdések tisztázatlanok maradnak, nem von le semmit Danyi kötetének alaposságából és értékeiből. Voltaképpen e könyv nélkül ma már valószínűleg fel sem tudnánk tenni őket – s ha egy kötet ennyi új kérdést nyit, diskurzusra és párbeszédre sarkall, ennél többet olvasóként aligha érdemes kívánni.